

Кротова Т.Ф.

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри дизайну одягу
Інституту дизайну та реклами

Київський національний університет
культури і мистецтв

КЛАСИЧНИЙ КОСТЮМ: КОНКРЕТИЗАЦІЯ ЗМІСТУ КАТЕГОРІЇ

Анотація. В роботі проаналізовані основні аспекти фундаментальних теорій мистецтва класицизму, а також підходи теоретиків і практиків моди щодо визначення понять «класичний стиль в костюмі», «класичний костюм». Визначено взаємозв'язок характерних рис класичного стилю в мистецтві та класичного стилю в костюмі, а також вказано на принципово різні аспекти смислів цих понять.

Ключові слова: класика, класичний костюм, гармонія, симетрія, форми, пропорції.

Аннотация. Кротова Т.Ф. Классический костюм: конкретизация содержания категории. В работе проанализированы основополагающие аспекты фундаментальных теорий искусства классики и классицизма, а также подходы теоретиков и практиков моды относительно определения понятий «классический стиль в костюме», «классический костюм». Определена взаимосвязь характерных черт классического стиля в искусстве и классического стиля в костюме, а также указано на принципиально разные аспекты смыслов этих понятий.

Ключевые слова: классический стиль, классический костюм, гармония, симметрия, формы, пропорции.

Annotation. Krotova T.F. Classicsuit: refining the content of the category. This paper analyzes the fundamental aspects of the fundamental theories of art classics and classical as well as approaches and practitioners of fashion on the definition of "classic style of dress," "a classic suit." An interconnection characteristics of the classical style in art and contemporary style in a suit, but also pointed to a fundamentally different aspects of the meanings of these concepts.

Key words: classic style, classic suit, harmony, symmetry, shape, proportion.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Світ класицизму, зародившись в античному мистецтві, у період Ренесансу та у другій половині XVIII століття знову став досконалим зразком для наслідування, до якого прагнули архітектори, скульптори, художники, прихильники моди у пошуках ідеальної краси. У той же час сучасне розуміння класичного стилю в костюмі, або класичного костюма як такого ніяк не наближується до образів античної Греції та Риму, Ренесансу або класицизму в жіночих та чоловічих костюмах, які ми можемо споглядати на живописних полотнах Томаса Гейнсборо, Помпео Батоні, Франсуа Жерара, Жака-Луї Давида, Франсуа-Ксав'є Фабра – англійських, італійських та французьких художників, значна частина творчості яких припадає саме на кінець XVIII століття. Утім, у науковому та повсякденному вжитку усталено побутують ці два поняття: класичний стиль та класичний костюм. Що ж об'єднує ці поняття, а що їх принципово різнить? Яке значення історичного стилю «класичний» вкладається саме сьогодні в означення стилю в костюмі?

Суттєвим фактором, що супроводжує побутування костюма класичного, або такого, що має ті чи інші риси класичного, є дотримання певного етикету носіння, суворих норм поєднання з іншими складовими образу, характеру оздоблення та доповнень. Звичайно час, стрімкий розвиток суспільства вносить відповідні корективи і новаторства, але численна частина суспільства і сьогодні надає перевагу саме класичним формам в одязі, а значить, це певним чином спонукає і до врятування культурних смислів класичного стилю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Сучасна наука про костюм рясніє достатньо ґрунтовними дослідженнями, енциклопедіями, довідниками, посібниками. Ретельний огляд історії розвитку костюма у період з найдавніших часів по 20-ті роки XX століття здійснений у дослідженні І. В. Блохіної [2]. Багата колекція історичного і сучасного костюма періоду з XVIII по XX століття представлена інститутом костюма м. Кіото (Японія) [13]; основні історичні періоди розвитку костюма, детальний опис доповнень, аксесуарів подані також у праці українських дослідників О. Лагоди, К. Стеценко [12].

У галузі іміджології автори К. Спенсер [18], сестри Соріні [17] розглядають значення класичного костюма через призму того, як зовнішність та стиль в одязі можуть здійснювати істотний вплив на самооцінку, впевненість у собі, відношення оточення та перспективи самореалізації.

Значний інтерес для нашого дослідження представляє видання одного з найвидатніших модельєрів XX століття – „Словник моди” Крістіана Діора [9]. Вперше виданий у 1945 році, він видавався у багатьох країнах світу, але російською мовою був виданий у 2010 році. Видання знайомить з етикетом елегантності та досконалого смаку за Діором: розкриває особливості носіння різного за призначенням одягу

Надійшла до редакції 17.10.2011

та поєднання його окремих складових, правила використання кольору в одязі, а також доповнення образу прикрасами, аксесуарами, парфумами.

На особливу увагу заслуговує видання російського історика моди О. Васильєва «Європейська мода. Три століття», створене на основі колекції одягу і аксесуарів, що належить авторові [4]. І нарешті, видання 2011 року автора А. Штрая [20] із розповіддю про видатного сучасного українського модельєра Михайла Вороніна представляє особливу цінність для нашого дослідження, оскільки його творчість власне і присвячена класичному костюму.

Суттєвим джерелом термінології одягу є «Термінологічний словник одягу» російського автора Л.В.Орленко [15]. Словники термінів зустрічаються у багатьох виданнях з історії костюма і моди, а також у посібниках – наприкінці розділів. Але саме у роботі Л.В.Орленко здійснена спроба ґрунтовно розкрити походження окремих назв у галузі одягу, надати пояснення термінів і понять, пов'язаних з проектуванням і оформленням одягу, матеріалами та технологічними процесами виготовлення. Відомості та судження про походження речей, минуле яких уходить у далеку давнину, подані у книзі К.А. Буровика «Родословна речей» [3]. Основними наочними джерелами у вивченні костюма є зібрання живописних робіт європейських художників [10].

Вищенаведені видання зіграли вагомий роль при написанні цієї статті щодо розуміння назв, форм, деталей, історичних особливостей формування класичного костюма. Утім, у сучасній літературі в галузі дизайну та костюмології не піднімалося питання щодо тотожності або різних значень категорії «класичний» стосовно загальноєвропейських стилів та стилю в костюмі. Отже, **метою даної статті** є визначити спільні та відмінні значення щодо вживання понять «класичний стиль» щодо мистецтва та історичного костюма кінця XVIII століття та «класичний стиль в костюмі» або «класичний стиль» щодо розуміння сучасного стилю одягу.

Робота передбачає послідовне **розв'язання відповідних завдань**:

- 1) проаналізувати особливості та зміст поняття „класика” в контексті європейських художніх стилів, що формувалися на основі класичних канонів;
- 2) проаналізувати поняття «класичний стиль в костюмі» або «класичний костюм» у сучасному розумінні;
- 3) виявити аспекти тотожності або різних значень категорій «класичний стиль в мистецтві» та «класичний стиль в костюмі».

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Термін «класика» пройшов довгий шлях розвитку. Він зустрічається у найрізноманітніших значеннях, у різні періоди та в різних країнах. Одним і тим же терміном називають широке коло різноманітних явищ.

Великі можливості у мистецтві щодо зародження класики були відкриті античністю: з точки зору порядку, міри, раціональності та краси. Ці принципи вперше були сформульовані давньоримським архітектором

М. Вітрувієм у знаменитому трактаті «Десять книг про архітектуру»: «...досконалим є те, у чому нічого не можна змінити, ані додати, ані відняти, не втрапивши цілого [6]». В основі наукових праць Вітрувія лежать дві натурфілософські концепції, що характерні для античності в цілому: вчення про чотири стихії та уявлення про універсальне об'єктивне значення числових закономірностей і пропорційних співвідношень, котрі можна знайти в будові всесвіту і людини та без яких не можна побудувати ані красивого будинку, ані злагодженої машини: так принцип модульності застосовувався і в теорії ордерів і в конструкції балісти.

Сам термін «класичний» спочатку виник у межах греко-римських традицій і слугував для визначення якості літературного стилю. У словнику Ф. Брокгауза та І. Ефрона знаходимо, що класиками називали – поперше, видатних грецьких та римських письменників, по-друге – найкращих зразкових письменників витонченої літератури взагалі. «Звідси – класичний, зразковий, вищої гідності по відношенню до творів літератури і мистецтв [11, с.344]». В ілюстрованому словнику античності Ф. Любкера подається наступне значення: класики (від лат. *classici*) – знатні римські громадяни, що належали до першого класу [14, с.517]». Усього класів (від лат. *classis*), або цензових категорій, на котрі за Сервія Тулія було розділено римське громадянство, було шість: п'ять податних, шоста – незаможні громадяни [14, с.516]. Зазначається також, що за канонам олександрійських граматиків цим ім'ям називались першокласні письменники.

За доби відродження майстри у пошуках теоретичного обґрунтування своїх робіт зверталися до античних канонів. Л.-Б. Альберті без змін повторює визначення М. Вітрувія: «Композиція – організм, до якого неможливо щось додати, ані убавити і в якому нічого не можна змінити, не зробивши гірше [1, с.178]. Леонардо да Вінчі у главі «Про те, як зображувати обличчя, фігуру і одяг» радить художникам: «Дотримуйся співрозміреності, з якою ти вдягаєш фігури, залежно від їх положення і віку, і перш за все, щоб драпіровки не заслоняли рух, тобто людського тіла... Костюми фігур мають бути пристосовані до віку і благопристойності [7, с.159]». Співзвучними з античним світоглядом є і настанови щодо визнання природи як головного джерела натхнення для художника: «...ті, хто вивчає тільки авторів, а не творіння природи, ті у мистецтві онуки, а не сини природи, вчительки хороших авторів [7, с.42]». Видатний живописець мав чітке переконання, що милостива природа потурбувалася так, що у всьому світові можна знайти те, що наслідувати.

Виявленням раціоналістичних філософських та естетичних поглядів у XVII столітті став історичний стиль, названий класицизмом. Філософи Руссо, Дідро, Вольтер закликали до відродження античності, протиставляли зіпсованість і розбещеність сучасної цивілізації чистоті вдач патріархальної старовини; європейці здійснювали паломництва до руїн Стародавнього Риму, модними стали прості почуття, громадянські та родинні цінності.

Цей художній стиль є найвищим вираженням ідеї композиційної цілісності, ясності, завершеності,

врівноваженості. В.Г. Власов зазначає, що у мистецтві класицизму гармонійна єдність різноманітних форм породжує дивовижне почуття вищої досконалості, абсолютної завершеності, а «...глядач насолоджується відчуттям завершеності у собі, незмінною і нездатною до подальших проявів краси [8, с.283]». Це, на думку автора, надає ні з чим незрівняне почуття стабільності у мінливому матеріальному світі. Це почуття історик пояснює чітким набором формальних ознак:

- горизонталь переважає над вертикаллю;
- композиційно виділяється ось симетрії, звідси (в архітектурі – прим. автора) звичайне тричасткове ділення фасаду з укрупненням центральним і двома меншими боковими ризалітами;
- усі форми тяжіють до квадрату, кола, напівциркулярної арки;
- ясне ділення цілого на частини і водночас їх співпорядкованість, що створює враження єдності у різноманітті, тобто те, що називається архітектонічністю [8, с.283]».

Звідси, пояснює В. Власов, головна задача формотворення – надати зорovo ясне визначення величини, мірності, пропорційності, масштабності, визначаючи основним засобом гармонізації пропорцій – модуль (від лат. – міра) – найменшу величину, що приймається за одиницю і ціле число разів, що повторюється в інших вимірах. Результат – тектонічність, помітність на поверхні форми її конструктивних членувань і ясна відмежованість об'єму від оточуючого простору.

Значення «зразковості» та досконалості вкладав у поняття «класика» історик мистецтва XVIII століття Й. Вінкельманн. На його думку, грецькі художники античності знайшли принцип вищої краси, що «полягав у єдності, різноманітті та гармонії [5, с.116]».

Отже, в основі естетичної концепції класицизму був культ розуму, культ розуміння сутності уявлень про світ як про складну багатопланову, але цілісну систему. Не виключалося наслідування природи, але на перший план виступала здатність художника розуміти і знаходити прекрасне, відокремлювати порядок і досконалість від хаотичності, потворності та незавершеності. Цей художній стиль у своїй теорії містив постулати, найбільш цінні для ренесансу та античної класики: краса світу як розумне, ясне, логічне полягає у гармонії, симетрії, ідеальних пропорціях, що відтворюється у різних видах мистецтва у досконалості вигляді за допомогою художніх законів і норм та позначається перевагою у мистецтві інтелектуальної сфери над емоційною.

Проявившись спочатку в архітектурі, форми класицизму поступово проникають у декоративно-прикладне мистецтво: капризно вигнуті форми і динамічний орнамент рококо поступово випрямляється, членування поверхонь стає усе простішим, форми раціональнішими. В літературі, архітектурі, живописі, театрі цей стиль був названий класицизмом.

Витончені образи доби рококо виявилися неактуальними, а такі символи аристократичної еліти, як напудрені перуки, складні зачіски, розкішний одяг – відійшли у минуле. В моду в костюмі увійшли холодні та ніжні тони, сукні прикрашалися драпіруваннями на

подібність античним статуям. В моді також остаточно утверджується новий стиль – класицизм, або „стиль Людовіка XVI”, у якому прагнення до суворих античних форм і природної людської краси поєднувалося із демократичними ідеалами. Яскравою ілюстрацією нового життя є живописні полотна Жака-Луї Давида: «Портрет П'єра Серизиа. 1795р.», «Портрет мадам Серизиа. 1795р.», «Портрет мадам Рекамьє. 1800р.», «Мадам де Вернинак – сестра художника Ежена Делакруа. 1799.». На цих полотнах спостерігаємо, що цей стиль уособлює прагнення до природних обрисів фігури, простоті форм. Нові естетичні уявлення знаходять свої вираження у наслідуванні античності. Француженки прагнуть бути схожими на античні статуї, відтворюють у своєму костюмі драпірування античного одягу. Класична суворість чоловічої моди ототожнювалася із простотою, наближенням до природи і до принципів природної доцільності.

У мистецтвознавстві XIX століття поняття класики стало ширшим і застосовувалося до всієї історії мистецтва: ним позначали найвищу стадію розвитку будь якого художнього стилю, а також усе найкраще, що було створене в історії різних народів у різні часи. Про це слушно зауважує В. Власов: «Слово «класичний» стало синонімом «неперевершений, найкращий, невідкладний часу, старинний, вічно прекрасний [8, с.280]». Класикою, в естетичному сенсі – ідеалом, нормою, – дослідник справедливо проголошує усе, що винайдено раніше, але не застаріло до теперішнього часу, те, що отримує подальший розвиток, що є актуальним у наш час і буде актуальним завтра. Головною якістю класичного мистецтва він називає пондерацію (від лат. ponderatio – зважування), тобто врівноваженість усіх складових художнього образу, раціонального й емоційного початку, статичності і динаміки, зображувальності й виразності, форми і кольору тощо.

Отже, мистецтво грецької класики було перетворене на еталон прекрасного для наступних поколінь завдяки якостям, що були канонізовані – ідеалізації, рівноваги, раціональності. Відродження естетичних ідеалів греко-римського світу, що несло собою оновлення відчуття віри в людину і здібності її розуму відбулося у XV-XVI століттях. Європейський класицизм, у свою чергу, спирався на античне мистецтво не тільки внаслідок наслідування високого ідеалу, а перш за все завдяки раціональності та конструктивності художнього мислення.

Проаналізуємо, як розуміють теоретики і практики моди класичний стиль щодо сучасного одягу. У термінологічному словнику одягу Л.В. Орленко наводиться таке тлумачення класичного стилю в одязі: «Класичний стиль – сучасний стиль одягу, що характеризується цілісністю форм, відповідності об'ємів пропорціям фігури, чіткістю ліній, співрозміреністю деталей, стриманістю кольорової гами [15, с.103]». Автор також зазначає, що одяг класичного стилю став прийнятним для чоловіків і жінок будь якого віку і типу фігури, а напівприлеглий силует такого одягу є сучасним при будь яких напрямках моди. Також бачимо визначення поняття «класичний костюм», сформульоване Л.В. Орленко як «...назва чоловічого або жіно-

чого костюма суворої форми, що відповідає способу життя ділової людини [15, с.103]». Заслужують на увагу однакові останні речення у цих висловлюваннях: «Іноді цей стиль називають англійським».

Ми акцентуємо увагу на назві «англійський костюм» у зв'язку з тим, що костюм, який згодом дістав назву «класичний», дійсно має англійське походження. Саме у цей період, останні 25-30 років XVIII століття Англія, а не Франція диктувала тенденції у модному світі. Про це пише О. Васильєв у своїй книзі «Європейська мода. Три століття»: «Ось тоді Англія і взяла довгоочікуваний реванш над французьким смаком. Життя англійських аристократів, що протікало у замських маєтках серед лісів та полей, передбачало простий і теплий одяг з вовни, а не з шовку, менше гриму і пудри в перуках [4, с.17-18]». Автор вказує і на новий вид одягу, який зародилися в Англії і став прототипом чоловічого одягу XIX століття – новий покрій сюртука – редингот. Також історик моди надає коментар щодо позитивних наслідків захоплення англійців літературою, природою, природознавчими дослідженнями та збиранням гербаріїв: суспільство почало ставити під сумнів необхідність використання складного, рафінованого і важкого в носінні одягу минулих десятиліть.

Серед досліджень прикладного характеру, так званої прикладної костюмології, що поширилися в останнє десятиліття XX століття, виділяються праці сестер Соріних – російських дослідниць, котрі формують принципи і підходи до побудови гармонійної зовнішності на основі професійного вивчення основних параметрів фігури, розмірної типології, кольоротипів зовнішності, форми обличчя через призму зв'язку зовнішності людини із її психологічними особливостями. Співвідносячи класичний стиль із діловим одягом, вони стверджують, що його обирають ті, хто хотів би продемонструвати самому собі та іншим діловитість і поза робочим місцем, зміцнити свій авторитет, хто претендує на певний статус у суспільстві. «Класичний, діловий стиль видає організованість людини, приховану, але послідовну претензію на значущість діяльності, яку вона здійснює. Це люди, що очікують уваги, визнання та поваги у своїй праці [18, с.98]». Автори підкреслюють, що діловий стиль свідчить про надмірне перебування носія у ролі ділової людини.

Відомий англійський стиліст К. Спенсер у своєму практичному дослідженні «Обери свій стиль» характеризує класичний стиль як такий, що «...не співвідноситься з часом, ніколи не змінюється, найбезпечніший з усіх [19, с.126]».

Наведемо також характеристики класичного костюма, що подаються у роботі українського модельєра-конструктора В.О. Радкевич: «Раціонально покrojений, з відповідною гармонією форм і пропорцій, максимально наближений до природних форм, класичний костюм відзначається простотою оформлення та елегантністю [16, с.119]». Авторка зазначає, що класичний костюм створений на основі англійського, і за основу жіночого костюма взято форми чоловічого, що сформувалися в Англії наприкінці XIX століття. Серед типових елементів класичного костюма (жіно-

чого) В.О. Радкевич називає різноманітні жакети, які можуть доповнювати прямі, вузькі чи широкі спідниці, брюки на зразок чоловічих. Щодо призначення та етикету носіння одяг в класичному стилі зобов'язує до стриманої поведінки, створює ділову атмосферу, рекомендується людям різного віку.

Короткі історичні відомості та, відповідно до них, стислі характеристики класичного стилю в одязі наведені в сучасній енциклопедії «Мода і стиль». Суттєвою ремаркою є те, що його прихильниками можуть бути люди лише «певного складу характеру» – впевнені в собі, дисципліновані, амбіційні, наполегливі, авторитарні, практичні, – такі, що справляють враження цілісної, респектабельної людини [17, с.409]». Типовими зразками класичного стилю автори відзначають «...так званий англійський костюм і пальто прямого силуету із коміром і лацканами помірних розмірів, що повторюють англійський костюм [17, с.408]». Також підкреслюється, що стиль відрізняє консерватизм смаку, найвища якість виконання, а класичний костюм за своїм призначенням є необхідною «уніформою» державних діячів – як чоловіків, так і жінок. Доповнення й інші складові образу – сорочка, блуза, шляпа, туфлі, печатки, сумка, кейс, годинник – мають ретельно добиратися у гармонійному поєднанні з костюмом щодо стилю, кольору, фактури.

На універсальність класичного костюма та можливість його поєднання із різними за стилем елементами одягу вказував і К. Діор: «До костюма можна вдягти і сувору блузу, і фантазійну, різні головні убори, і кожного разу ви отримаєте новий наряд [9, с.9]».

Висновки та перспективи подальших розвідок. Отже, проаналізувавши поняття «класичний стиль» та «класичний костюм» в історичному аспекті та стосовно сучасного одягу, можна стверджувати, що об'єднують ці історично різні типи одягу такі характеристики, як прості, доцільні, чіткі форми та пропорції, що якнайкраще відповідають природнім та не порушують їх, стриманість та відмова від усього зайвого – занадто збільшених деталей, занадто яскравих доповнень, занадто яскравого або недоцільного декору – тобто наявність гармонії між одягом та її носієм – людиною.

Як бачимо, сучасне розуміння класичного костюма науковцями, стилістами, іміджеологами, модельєрами, базується на розумінні необхідності дотримання загальних класичних канонів, що розвинувся в різних видах мистецтва: щодо форми – пропорції, що відповідають природній будові тіла, симетрія, співвідпорядкованість частин та цілого; щодо матеріалів та фактур – якісні матеріали з переважно натуральними складниками, плечовий виріб (чоловічий піджак, жіночий жакет) та поясний (брюки, спідниця) мають бути з однієї тканини; щодо кольору – стримані відтінки (світлі, темні) залежно від пори року.

Цих принципів дотримуються і сучасні майстри, які створюють одяг в класичному стилі. У біографічному виданні А. Штрая про всевітньо відомого українського модельєра Михайла Вороніна розповідається про те, яке значення мали для модельєра, автора «макетно-жилетного методу», що дозволив ви-

готовлення одягу без примірок, вчення про пропорції Марка Вітрувія, а потім і Леонардо да Вінчі із його трактуванням «Вітрувіанської людини!» М. Воронін наголошує, що «Саме в класиці необхідно вміти зберігати чистоту ліній, чітку графічність, коректність та не допускати жодних крайнощів [19, с.145]». Утім, при створенні костюма майстер бере до уваги професійну діяльність, громадянство, регіональні відмінності, що впливають на різноманіття форм фігури, смакові уподобання, які є різними у людей, що належать до різних культур, наприклад, англо- чи франкомовних канадців.

У цій статті неодноразово наголошувалося на англійських коріннях класичного костюма. Роль Англії в розвитку форм класичного костюма є надзвичайно великою, тому характер її впливу на європейський костюм, який не обмежується лише XVII-XVIII століттями, буде детально висвітлено у подальших публікаціях автора.

Література:

1. Альберти Л.- Б. Десять книг о зодчестве / Л.- Б. Альберти. – М.: Изд. Всесоюз. акад. архит., 1935. – Т. 2. 392 с.
2. Блохина И.В. Всемирная история костюма, моды и стиля / И.В.Блохина. – Минск: Харвест, 2007. – 400с.
3. Буровик К.А. Родословная вещей / К.А. Буровик. – 2-е изд. – М.: Знание, 1991. – 232 с.
4. Васильев А. Европейская мода. Три века / А. Васильев. – М.: СЛОВО, 2008. – 440 с.
5. Винкельманн И. История искусства древности. Малые сочинения /И. Винкельманн. – СПб.: Алтейя, Государственный Эрмитаж, 2000. – 800 с.
6. Витрувий. Десять книг об архитектуре / Витрувий / Ф.А. Петровский (пер.). – 3-е изд. – М.: КомКнига, 2005. – 317 с.
7. Винчи да Л. Избранные произведения : В 2 т. / Леонардо да Винчи ; общ.ред. : Б. В. Легран, А.М. Эфрос. – СПб. : Изд. Дом “Нева”, 2000. Т. 2. – 479с.
8. Власов В. Г. Стили в искусстве: Словарь. Т. 1 : Архитектура, графика, декоративно- прикладное искусство, живопись, скульптура / В.Г. Власов. — СПб. : Кольна, 1995. – 680с.
9. Диор К. Словарь моды / К. Диор. – М.: Слово, 2010. – 128с.
10. Европейская живопись XIII-XX вв.: энциклопедический словарь / авт. статей Л. С. Алешина [и др.]; ред. В. В. Ванслов [и др.]. – М. : Искусство : Nota bene, 1999. – 528 с.
11. Иллюстрированный словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона / Ф. Брокгауз и И. Ефрон. – М.: Эксмо, 2007. – 960с.
12. История костюма: Конспект лекций для студ. спец. 6.020200 “Дизайн” спец. “Худож. моделирования одягу” / Уклад.: О.М. Лагода; К.М. Стеценко; Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси, 2005. — 210 с.
13. История моды с XVIII по XX век: коллекция института костюма г.Киото, Япония/ Ред. А.Фукай, М.Ивагами. – Италия – Россия: Taschen, 2007. – 737с.
14. Любкер Ф. Иллюстрированный словарь античности: 11000 словарных ст.: мифология, религия, политика, право, литература, искусство, быт античной эпохи /Ф. Любкер. – М.: Эксмо, 2005. – 1343с.
15. Орленко Л. В. Терминологический словарь одежды / Л. В. Орленко. – М.: Легпромбытиздат, 1996. – 345 с.
16. Радкевич В.О. Моделирование одягу: Підручник / В.О. Радкевич. – К.: Вікторія, 2000. – 352с.
17. Современная энциклопедия. Мода и стиль / Глав.ред. В.А. Володин. – М.: Аванта+, 2002. – 480с.
18. Сорини, сестры. Язык одежды, или как понять человека по одежде. Психологический практикум / сестри Сорини. – Луганск: Глобус, 1999. – 194с.
19. Спенсер К. Выбери свой стиль / К. Спенсер. – М.: Эксмо-Пресс, 2000. – 132с.
20. Штрай А. Воронин / А. Штрай. – К.: Этнос, 2011. – 264с.